

Comparing the Image of Eve in the Bible and the Quran and Examining Its Consequences in Literature and Art

Saleheh Khodadadi*

Mohsen Badreh**

(Received: 2020-02-08; Accepted: 2020-11-20)

Abstract

This article first deals comparatively with the image of Eve as the first woman in the story of the creation of the Quran and the Bible, and discusses the dimensions of human status, guilt in the descent, and punishment of her first sin. It then examines and compares the consequences and representations of this theological image in the literature and art of the Christian and Islamic worlds. This goal is achieved by collecting data and exploring library documents and artwork, using micro and balanced comparison study in the first part i.e. the examination of the story of creation in the Quran and the Bible, and unbalanced comparison study in the second part i.e. the investigation of the effect of theological sources on literature and art. The result of the study shows that the image of Eve in the Bible is not free of anti-feminist myths. Furthermore, the creation of the left rib, Adam's temptation, guilt in the descent and punishment of Eve are depicted differently from Adam, while the Quran does not depict such an image. However, in addition to Western literature and art, which represents the Bible's image of Eve, some Islamic literary and artistic works are also influenced by the same image and do not correspond to the Quranic image of Eve.

Keywords: Eve in the Bible, Eve in the Quran, Eve in Literature, Eve in Art, Theology of Gender.

---

* PhD Student in Women's Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran (Corresponding Author), s.khodadadi72@yahoo.com.

** Assistant Professor, Department of Women's Studies, AlZahra University, Tehran, Iran, m.badreh@alzahra.ac.ir.

مقایسه تصویر حوا در عهدین و قرآن و بررسی پیامدهای این تصویر در ادبیات و هنر

صالحه خدادادی*

محسن بدره**

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۹]

چکیده

این مقاله نخست درباره تصویر حوا، در مقام اولین زن در داستان آفرینش قرآن و عهدین، به طور مقایسه‌ای سخن می‌گوید و به ابعاد جایگاه انسانی، تقصیر در هبوط و مجازات گناه نخستین او می‌پردازد؛ سپس پیامدها و بازنمایی‌های این تصویر الاهیاتی را در ادبیات و هنر دو جهان مسیحی و اسلامی بررسی و مقایسه می‌کند. این هدف با گردآوری داده‌ها و کاوش در اسناد کتابخانه‌ای و آثار هنری در قالب مطالعه مقایسه‌ای خُرد و متوازن به نحو تبارشناختی در بخش اول، یعنی بررسی داستان آفرینش در قرآن و عهدین، و به نحو مقایسه‌ای نامتوازن در بخش دوم، یعنی تأثیر منابع الاهیاتی بر ادبیات و هنر، صورت گرفته است. حاصل این واکاوی نشان می‌دهد تصویر حوا در عهدین عاری از اسطوره‌های زن‌ستیزانه نیست و خلق شدن از دندهٔ چپ، و سوسهٔ آدم و تقصیر کاری در هبوط و مجازات حوا متفاوت با آدم تصویر شده است، در صورتی که قرآن چنین تصویری ترسیم نمی‌کند. به هر حال، گذشته از ادبیات و هنر غربی که تصویر عهدینی حوا را بازنمایی می‌کند، برخی آثار ادبی و هنری اسلامی نیز متأثر از همان تصویرند و با تصویر قرآنی حوا مطابقت ندارند.

کلیدواژه‌ها: حوا در عهدین، حوا در قرآن، حوا در ادبیات، حوا در هنر، الاهیات جنسیت.

* دانشجوی دکتری مطالعات زنان، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول)

s.khodadadi72@yahoo.com

** استادیار گروه مطالعات زنان، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران m.badreh@alzahra.ac.ir

طرح مسئله

فرهنگ انسانی با اینکه پویا و دگرگون‌شونده است، همیشه از شاکله‌ها و ساخت‌های بنیادین نظام‌های معنایی‌نشانه‌ای کهن، از جمله ادیان، تأثیری عمیق می‌گیرد. یکی از الگوهای معنایی‌نشانه‌ای که تقریباً در همه ادیان و نظام‌های اسطوره‌ای فرهنگ‌ها و ملل یافت می‌شود، داستان شروع حیات انسانی بر روی زمین است که از آن به داستان آفرینش یاد می‌شود. داستان آفرینش در هر ملت یا دینی به نحوی پرداخت یا ارائه شده است که هم متأثر از جهان‌بینی مردمان بوده و هم در ایجاد یا ابقای انگاره‌های فرهنگی خاص نقش‌آفرینی کرده است. یکی از منظرهای بررسی داستان‌های آفرینش، تصویرها و انگاره‌های مربوط به هر یک از دو جنس انسانی است؛ چون در این اسطوره‌ها گاه شروع حیات انسانی با پدر و مادر اولیه آغاز می‌شود. این تصویرها نظام‌نشانه‌ای معنایی روابط دو جنس را به گونه‌ای بسیار عمیق متأثر کرده‌اند و در ابعاد مختلف، انگاره‌های خاصی را درباره ارزش انسانی و ویژگی‌های هر یک از دو جنس و تأخر در گناهکاری و شریربودن یا قربانی‌بودن آنها ترویج می‌کنند. در ادیان نوعی انسان‌شناسی ترسیم می‌شود که روایت متون مقدس از سرگذشت زوج، نخستین شاکله‌ای را در شناخت دو جنس و مناسبات آنها با خداوند و یکدیگر شکل می‌دهد که می‌توان از آن به الاهیات جنسیت یاد کرد. الاهیات جنسیت تأثیر خود را در اخلاق و حقوق نشان می‌دهد و در مدیریت مناسبات دو جنس اثر می‌گذارد و تا روزمره‌ترین انگاره‌های فرهنگی نیز تسری می‌یابد. در ادیان ابراهیمی که در تاریخ فرهنگ انسانی با نام‌های یهودیت، مسیحیت و اسلام شناخته می‌شوند، داستان آفرینش سرگذشت خلقت زوجی را روایت می‌کند که پس از آفریده‌شدن در بهشت ساکن می‌شوند و سپس به علت پیروی از شیطان از بهشت هبوط می‌کنند و در زمین ساکن می‌شوند. این کلیت داستان است و در ابعاد مهمی، آنچه در قرآن آمده است، با روایت عهدین (قدیم و جدید) متفاوت است؛ اگرچه در میان برخی از صاحب‌نظران غیرمسلمان تفاسیر دیگری نیز از عهدین درباره داستان آفرینش وجود دارد. مثلاً هنری (Matthew Henry)، نویسنده شهیر انگلیسی، معتقد است زن از دنده چپ آدم ساخته شده و نه از سر او تا مبادا آدم بر او سروری کند، نه از

پایش تا مبدا پایمال شود، بلکه از پهلویش تا با او برابر باشد، از زیر بازویش تا به مدد او حفاظت شود و از نزدیک قلبش تا دوست داشته شود. آدم یک دنده از دست داد، بی‌آنکه از توانایی و زیبایی‌اش کاسته شود. زیرا بی‌شک، گوشت بسته شد، بی‌آنکه اثری از جراحت باقی بماند. ولی پس از آن، کسی را داشت که یاورش بود و نداشته‌هایش را جبران می‌کرد. «همچنان که از پهلوی مسیح که آدم ثانی بود، زوج او یعنی کلیسا شکل داده شد، هنگامی که او به خواب رفت، خواب عمیق مرگ بر روی صلیب؛ پهلویش گشوده شد و خون و آب بیرون آمد، خون برای خریدن کلیسا و آب برای آنکه این کلیسا را برای خود خالص و مطهر کند» (Henry & others, 1843: 36).

الاهیات جنسیت داستان آفرینش در میان یهودیان، مسیحیان و مسلمانان در تاریخ زیست فرهنگی این سه جامعه به‌وضوح تأثیرش را گذاشته و به طور خاص در ادبیات و هنر بازنمایی شده است. از آنجا که یکی از بحث‌برانگیزترین ابعاد داستان آفرینش، ارزش انسانی زن در این روایت‌ها و تقصیر و مکافات‌های احتمالی بوده است، پژوهش حاضر با رویکردی مقایسه‌ای تصویر حوا را در عهدین و قرآن تحلیل می‌کند و سپس بازنمایی‌های این تصویر را در ادبیات و هنر در چند نمونه مهم می‌کاود. به سبب اینکه تصویر رایج از حوا در فرهنگ اسلامی، گاه با تصویر ترسیم‌شده در قرآن متفاوت بوده و متأثر از انگاره عهدینی از مادر بشر است، به قدر مجال، رویکرد انتقادی به بازنمایی تصویر حوا در فرهنگ اسلامی اتخاذ شده است. درباره پیشینه پژوهش حاضر نیز باید گفت برخی پژوهش‌ها تصویر حوا را در ادبیات یا هنر اسلامی بررسی کرده‌اند (Hadromi-Allouche, 2018)، اما پژوهش مقایسه‌ای در این زمینه نیافتیم.

روش

روش این پژوهش مطالعه مقایسه‌ای است و گردآوری داده‌ها با کاوش در اسناد و آثار کتاب‌خانه‌ای و گنجینه‌های هنری صورت گرفته و به دو بخش اصلی تقسیم می‌شود. در بخش اول، وقایع مربوط به آفرینش، وسوسه و هبوط در دو منبع اصلی قرآن و عهدین به صورت مقایسه‌ای و در سطح خرد (Micro-comparison) کاوش و

تحلیل می‌شود؛ زیرا مسئله این پژوهش در هر دو منبع، به ساختاری بزرگ تعلق دارد و میان ترکیب‌بندی ساختار و کارکردهای عناصرش مشابهت‌های اساسی وجود دارد (پاکتچی، ۱۳۹۱: ۱۱۰). وجود ریشه مشترک در منابع اصلی این مطالعه در بخش اول (کتب اصلی ادیان ابراهیمی) سبب می‌شود مقایسه صورت گرفته از نوع تبارشناختی (genealogical) باشد (همان: ۱۱۲). برای بخش دوم مقاله، یعنی تعیین حدود و ثغور نسبی منابع مذکور در کتب تفسیری و ادبی و آثار هنری، مطالعه مقایسه‌ای صورت گرفته از نوع نامتوازن (asymmetrical) است؛ زیرا در هر کدام از این حوزه‌ها اطلاعات نویسندگان مقاله در یک سطح نبود، در حالی که مطالعه مقایسه‌ای صورت گرفته در بخش اول متوازن (symmetrical) بوده و با وجود انتزاع و جوه مشترک در وقایع اصلی داستان اولین زوج آفرینش در دو منبع اصلی قرآن و عهدین، قرار به رسیدن هدف اصلی، یعنی تعیین جایگاه حوا در هر یک از دو منبع یادشده است (همان: ۱۲۷).

۱. تصویر حوا در عهد عتیق

۱.۱. هدف از آفرینش حوا در عهد عتیق

عهد قدیم در داستان آفرینش، آدم را منشأ مادی آفرینش حوا معرفی می‌کند. افزون بر این، حوا از ابتدا قرار است معاون آدم باشد و برای او آفریده شده است؛ از این رو حوا وجود طفیلی و تبعی دارد. در عهد قدیم، سفر پیدایش، آمده است:

خداوند گفت، بودن آدم تنها خوب نیست. بهتر است برای او یاری بسازم که با او باشد و خداوند تمامی حیوانات صحرا و تمامی مرغان هوا را از خاک آفرید و به نزد آدم آورد تا ببیند که ایشان را چه خواهد نامید. پس آدم تمامی بهایم و مرغان هوا و حیوانات صحرا نام نهاد اما از برای آدم یاوری که همراهش باشد پیدا نبود و خداوند خواب گرانی بر آدم مستولی گردانید که خفت. پس یکی از استخوان‌های پهلویش را گرفت و گوشت را در جایش پر کرد ... و زنی ساخت و او را به نزد آدم آورد و آدم گفت که حال این استخوانی از استخوان‌هایم و گوشتی از گوشتم می‌باشد (سفر پیدایش، ۲: ۱۸-۲۵).

برخی پرسیده‌اند وقتی خداوند آدم را برای خلقت حوا خواب کرد و جای خالی دنده را با گوشت پر کرد، آدم چگونه فهمید که حوا استخوانی از استخوان‌های او و گوشتی از گوشت او است؟ (علی‌جانی، ۱۳۸۹ الف: ۵۶). یا یکی از روان‌کاوان و محققان جدی کتاب مقدس می‌گوید: «داستان کتاب مقدس راجع به ولادت حوا بزرگ‌ترین حقه و دوز و کلک تاریخ است» (راسخی، ۱۳۸۴: ۱۰۲). در هر حال آفرینش غیرمستقل زن و اینکه او از مرد آفریده شده است، مجال بسیار برای برداشت‌های تحقیرآمیز از زن و دادن نقش دوم به او فراهم کرد.

۱. ۲. گناه و عملکرد آدم و حوا در عهد عتیق

در عهد قدیم آمده است: «پس از خلقت آدم و همسرش، مار که از همه حیوانات مکارتر بود به زن گفت: خداوند می‌داند روزی که از آن (میوه) بخورید چشمان شما باز می‌شود و مانند خداوند نیک و بد را تشخیص خواهید داد. زن دید که آن درخت دارای خوراکی نیکو برای چشم‌ها هوس‌انگیز است و برای معرفت‌دار شدن پسندیده است. پس، از میوه گرفت و خورد و به شوهرش هم داد» (سفر پیدایش، ۳: ۱۳). در ادامه آمده است: «خداوند در باغ می‌خرامید و آدم و حوا خود را از او پنهان کردند. خداوند به آنها گفت: کجا هستید؟ آدم گفت: چون صدای تو را شنیدم ترسان شدم، چون که عریان هستم، خداوند گفت: از کجا فهمیدی که عریان هستی، آیا از آن درخت ممنوعه خوردی؟ آدم گفت: این زن، که او را قرین من ساختی، مرا فریب داد» (سفر پیدایش، ۳: ۸-۱۳). در عهد قدیم، این منع از تناول درخت فقط متوجه آدم بوده است (سفر پیدایش، ۲: ۱۵-۱۷)، لذا نباید تناول حوا از درخت ممنوعه مجازاتی برایش در پی می‌داشت؛ اما حوا که انذار نشده بود، بیش از آدم مجازات می‌شود و تا ابد هم این مجازات ادامه می‌یابد. از دیدگاه کتاب مقدس گناه با زن (حوا) آغاز می‌شود. بدین شرح که حوا بود که فریب شیطان را خورد و عصیان کرد نه آدم، و حوا بود که آدم را فریب داد نه شیطان. در واقع، حوا هم فریب خورد و هم فریب داد. او بود که زمینه اخراج از بهشت، تبعید و هبوط به زمین را برای آدم و خود فراهم کرد تا جایی که خداوند از خلقت بشر پشیمان شد: «خداوند دید که شرارت انسان

در زمین بسیار است و هر تصور از خیال‌های وی شرارت محض است و خداوند پشیمان شد که انسان را بر زمین ساخته بود و در دل خود محزون گشت» (سفر پیدایش، ۶: ۷). طبق آیات مربوط به سفر پیدایش (۵-۳۱) خداوند مستقیماً روحش را در بدن انسان دمید که ظاهراً مراد از انسان، شخص آدم است و حوا را شامل نمی‌شود؛ زیرا تفاسیر در بحث از گناه اولیه آورده‌اند که دلیل راه‌نیافتن شیطان به آدم روحی بود که خداوند به صورت مباشرتی در پیکره آدم دمید؛ ولی چون حوا از این امتیاز برخوردار نبود، شیطان بر او مسلط شد و فرییش داد (مظاهری، ۱۳۹۰: ۴۴).

۱. ۳. کیفر خطای اولیه در عهد عتیق

در آیات تورات آمده است که خداوند به مار گفت: «چون این کار کردی، از جمیع بهایم و از همه حیوانات صحرا ملعون‌تر هستی. بر شکمت راه خواهی رفت و تمام ایام عمرت خاک خواهی خورد و عداوت را در میان تو و زن می‌گذارم» (سفر پیدایش، ۲: ۱۲-۱۷). درباره مجازات حوا در کتاب مقدس نقل شده است: «(خداوند) به زن گفت: درد و حمل (فرزند) تو را بسیار افزون گردانم. با درد فرزند خواهی زایید و اشتیاق تو به شوهرت خواهد بود و او بر تو حکمرانی خواهد کرد» (سفر پیدایش، ۳: ۱۶). خداوند هنگام محاکمه و مجازات آدم نیز پای حوا را به میان می‌کشد و به وی چنین خطاب می‌کند: «چون سخن زوجهات را شنیدی و از آن درخت خوردی که فرمودم نخوری، پس به سبب تو زمین ملعون شد و تمام ایام عمرت از آن رنج خواهی خورد» (سفر پیدایش، ۳: ۱۸). خاخام‌های یهود نیز نه نفرین و بلایی را که بر زنان به سبب هبوطشان تحمیل شده است چنین برشمرده‌اند: «تحمل خون حیض، خون بکارت، بارداری، زایمان، مسئولیت بزرگ کردن فرزندان، موهایش پوشیده باشد همانند کسی که عزادار است، گوشش را همانند غلامی حلقه‌به‌گوش یا کنیزکی که مطیع امر اربابش می‌باشد سوراخ کند، نباید شاهد گرفته شود و آخرین بلا و مصیبت وی مرگ است» (علی‌جانی، ۱۳۸۹ الف: ۹۱). یا یهودیان سنتی در نیایش صبحگاهی هر روز خود چنین می‌خوانند: «سپاس خداوند جهانیان را که ما را زن نیافرید» (همان: ۴۹).

۲. تصویر حوا در عهد جدید

۲.۱. آفرینش حوا در عهد جدید

آیات عهد جدید آیات عهد قدیم را درباره خلقت حوا از آدم تأیید می‌کند. فرق آیات عهد جدید با عهد قدیم در آن است که عهد جدید به اجمال داستان را بیان کرده است. مثلاً در عهد جدید تیموتائوس (St. Timotaoos) آمده است: «ابتدا آدم خلق شد، سپس حوا. نخست آدم فریفته نشد، بلکه زن وسوسه شد و خطا کرد» (اول تیموتائوس، ۲: ۱۳). در واقع، در عهد جدید، در دو جا به داستان آفرینش و هبوط اشاره شده و هر دو در رساله‌های پولس (Paul) است. مثلاً پولس می‌گوید: «آدم اول ساخته شد و بعد حوا و آدم فریب نخورد، بلکه زن فریب خورده و در تقصیر گرفتار شد. اما به زاییدن رستگار خواهد شد، اگر در ایمان و محبت و تقوا ثابت بماند» (رساله اول پولس به تیموتائوس، ۲: ۱۲-۱۵). شایان ذکر است که پولس پیش از گرویدن به مسیح، در زمره یهودیان متعصبی بود که به آزار و تعقیب مسیحیان می‌پرداختند، لذا تعجبی ندارد که اعتقادات یهودی خود را پس از مسیحی شدن نیز حفظ کرده باشد. بدین ترتیب داستان آفرینش حوا و تقصیر او در هبوط آدم، چون میراثی مقبول به کلیسای مسیحی می‌رسد. برای پولس مهم بود که زنان در اجتماعات مسیحی جایگاه مسلط و فائق نداشته باشند، در ملا عام سخن نگویند و سرهایشان را پوشیده نگه دارند. او لازم داشت که آرای خود را برای جامعه نوظهور مسیحیان توجیه کند (صالحی، ۱۳۸۳: ۴۰). مثلاً در رساله اول پولس به تیموتائوس آمده است: «زن با سکوت به کمال اطاعت تعلیم گیرد و زن را اجازت نمی‌دهم که تعلیم دهد یا بر شوهر مسلط شود، بلکه باید در سکوت بماند؛ زیرا که اول آدم ساخته شد و بعد حوا» (رساله اول پولس به تیموتائوس، ۲: ۱۱-۱۵). پس، اندیشه آفرینش حوا نیز در عهد جدید چون عهد قدیم آمده است و با آنکه برای اندیشه آفرینش وی از بدن آدم آیه‌ای در عهد جدید نیست، آیات موجود در عهد قدیم را مفسران مسیحی تأیید می‌کنند که در بخش مربوط به تفاسیر مفسران مسیحی بدان اشاره خواهد شد.

۲.۲. گناه و عملکرد آدم و حوا در عهد جدید

حوا ی عهد جدید در مسیحیت در مقایسه با یهودیت نقش مهم‌تری ایفا کرده است. گناه حوا محور تمام باورها و عقاید مسیحیان است، زیرا آنان معتقدند علت رسالت عیسی (ع) بر روی زمین در نافرمانی حوا در برابر پروردگار ریشه دارد. حوا مرتکب گناه شد و سپس آدم را فریفت. ایشان گناه خود را برای تمام فرزندانشان به ارث گذاشتند و از این رو تمام انسان‌ها گناهکار متولد می‌شوند. خدا هم برای پاک کردن بشر از گناه نخستین، مسیح را بر روی صلیب قربانی کرد. بنابراین، حوا مسئول خطای خود، معصیت همسرش، گناه آغازین بشر و مرگ مسیح است. در واقع، زنی با عمل خویش موجب سقوط بشر شد. اعتقاد به نظریه «فدیه»، یعنی همان به صلیب کشیده شدن عیسی (ع) برای جبران گناه نخستین، و نیز غسل تعمید، از نتایج همین عقیده است (علی‌جانی، ۱۳۸۹: ۳۴).

۲.۳. کیفر خطای اولیه در عهد جدید

مسیح (ع) از دو طریق موفق به نجات و فرونشاندن خشم الاهی ناشی از گناه اولیه حوا می‌شود، یکی از راه قربانی شدن بر بالای صلیب و دیگری از طریق اجرای مناسک شریعت. بنابراین، وی برای پاک‌ی و رهایی انسان از گناه اولیه، میراثی مانند «غسل تعمید» را قرار داد که موجب تطهیر جسمی و روحی انسان از گناه اولیه می‌شود. مسیح با تصلیب خویش فدیة و کفاره گناهان حوا شده و دافع عذاب از فرزندان ذکور او می‌شود. اما بر اساس نص آیات کتاب مقدس، زنان از عذاب الاهی تا پایان تاریخ در امان نیستند. درد زایمان کفاره گناهان حوا است که تا به قیامت به گردن زنان است (طالبی، ۱۳۸۶: ۴۹). به گونه‌ای که در نامه‌های پولس مطرح است، اولین بار آگوستین (St. Augustine) (۳۵۴-۴۳۰ م.) درباره مسئله گناه نخستین بحث کلامی کرد. برخی از آباء اولیه کلیسا همچون پولس و آگوستین معتقدند گناه در جسم، که محل شهوات است، ادامه می‌یابد و در عمل زناشویی از پدر به فرزند منتقل می‌شود. به همین دلیل، گناه نخستین گرچه به خودی خود دلیل محکومیت بشر نیست، ولی او را به گناه سوق می‌دهد (طالبی، ۱۳۸۵: ۸۱). مثلاً پولس می‌گوید: «گناه به واسطه یک انسان وارد جهان شد

... طوری که همه گناه کرده‌اند» (رومیان، ۵: ۱۲ و ۱۹). بنابراین، در اثر گناه آدم، معصومیت از بین رفت و صورت خدا که در انسان بود، بدشکل و ضعیف شد و انسان برده گناه شد و بی‌نظمی و مرگ وارد جهان گردید (عبرانیان، ۹: ۲۷).

۳. تصویر حوا در قرآن

۱.۳. هدف از آفرینش حوا در قرآن

بررسی آیات قرآنی نشان می‌دهد که زن از مرد خلق نشده و جزئی از او نیست، بلکه زنان از جنس مردان هستند (نساء: ۱؛ زمر: ۶؛ اعراف: ۱۸۹). «یا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَ خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا»؛ او است که شما را از نفس واحدی آفرید و جفت وی را از آن پدید آورد (نساء: ۱). در این آیه مراد از «نَفْسٍ وَاحِدَةٍ»، آدم و مراد از «زَوْجَهَا»، حوا است (صالحی، ۱۳۸۳: ۳۱). اما اکثر مفسران در تفسیر کلمه «مِنْهَا» معتقدند مراد از آن، جنس آنها است. در تفسیر نمونه روایتی از امام صادق (ع) در این باره نقل شده که بر اساس آن، خلقت حوا از یکی از دنده‌های آدم شدیداً تکذیب شده و تصریح شده است که حوا از باقی مانده خاک آدم آفریده شده است (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۵۳: ۱۲۱). طباطبایی می‌گوید این نظر که حوا از دنده چپ خلق شده، مطابق با نظر عهد قدیم است و روایاتی که از ائمه (ع) نقل شده، آن را تکذیب می‌کند. مثلاً زراره از امام صادق (ع) پرسید کسانی هستند که می‌گویند خدا حوا را از دنده چپ آدم آفرید. امام (ع) فرمود خداوند از چنین نسبتی پاک و منزّه است، آیا خداوند توان آن را نداشت که همسر آدم را از غیر دنده او بیافریند تا بهانه به دست دیگران نیفتد؟ (طباطبایی، بی‌تا: ۱۴۶). از سوی دیگر، در همه آیات مربوط به آفرینش در قرآن، سه کلمه درباره آفریده‌ای که قرار است جانشین خداوند شود استفاده شده است: «ناس»، «بشر» و «انسان» و از هیچ کدام معنای شخص مذکر، مشخص نیست. کلمه «آدم» ۲۵ بار در قرآن به کار رفته است. ۲۱ بار از این ۲۵ بار، به گروهی از افراد بشر ارجاع می‌دهد که به مرحله‌ای رسیده‌اند که می‌توان آنها را جانشینان خدا بر روی زمین به حساب آورد؛ چهار بار هم به نام یکی از پیامبران اشاره دارد. ولی در قرآن بیانی نیست که بگوید آدم

اولین شخص مذکری بوده که خدا آفریده است. از طرف دیگر، زبان کتاب مقدس عبری است و «آدم» نیز کلمه‌ای عبری است نه اسم خاصی که به معنای «بشر» باشد. بنابراین، وقتی بیان می‌شود «بگذارید آدم را ... بیافرینم» یعنی «بگذارید بشر ... را بیافرینم» (Hassan, 1994: 119). مسئله آفرینش از نظر رفعت حسن مهم‌ترین مسئله است، چراکه اگر خداوند مرد و زن را در آفرینش برابر آفریده باشد، اراده خداوندی بر این نخواهد بود که در جامعه انسانی میان آنها نابرابری باشد (Ibid.).

۲.۳. گناه و عملکرد آدم و حوا در قرآن

قرآن نه تنها فریب‌خوردگی را به آدم و حوا هم‌زمان نسبت می‌دهد و می‌گوید: «ای فرزندان آدم، شیطان شما را نفریبید، چنان‌که پدر و مادران را از بهشت بیرون کرد» (اعراف: ۲۷)، بلکه در سوره طه آغاز فریب‌خوردگی را خود آدم می‌داند، نه حوا. پس شیطان آدم را وسوسه کرد و گفت: «ای آدم! تو را به درخت جاودانگی و ملکی که از میان رفتنی نیست، راهنمایی کنم؛ پس آدم پروردگار خود را نافرمانی کرد و گمراه شد» (طه: ۱۱۵). اما در عهد جدید آمده است: «به وساطت حوا گناه داخل جهان گردید و به این گونه مرگ بر همه مردم طاری گشت» (نامه پولس به رومیان، ۵: ۲۰). در حالی که در قرآن آنجا که پای وسوسه شیطانی را به میان می‌کشد، ضمایر را با صیغه تشبیه می‌آورد که هر دو را در بر می‌گیرد (بقره: ۳۶؛ اعراف: ۲۰، ۲۲، ۲۷). در قرآن پس از مؤاخذه خداوند، آدم و حوا بر خلاف عهد قدیم، بی‌آنکه بخواهند از زیر بار عملشان شانه خالی کنند و یا تقصیر را به گردن دیگری بیندازند، می‌گویند: «ما بر خویشتن ستم کردیم، و اگر بر ما نبخشایی و به ما مهر نیاوری، مسلماً از زیانکاران خواهیم بود» (اعراف: ۲۳). حال آنکه در عهد قدیم، تقصیر خود را به عهده نمی‌گیرند و عذر هم نمی‌خواهند، فقط از برهنگی خویش شرمگین‌اند. حوا که در عهد قدیم به او ستم شده و سبب گناه در نظر گرفته شده است، در قرآن کریم با آدم (ع) در آمرزش‌خواهی از خداوند و اقرار به گناه شرکت می‌کند (اعراف: ۲۳). حتی برخی معتقدند شیطان آدم را وسوسه کرد، پس او را لغزاند و او زنش را لغزاند (الباش، ۱۳۹۲: ۴۹).

۳.۳. کیفیت خطای اولیه در قرآن

در قرآن آدم (ع) بیش از حوا سرزنش می‌شود. همچنین، قرآن نظر خوش‌بینانه‌تری دربارهٔ هبوط و آثار و نتایج آن دارد، به گونه‌ای که این نافرمانی ربطی به نسل آنان ندارد و هر کس در گرو عمل خویش است و امید نجات برای همگان وجود دارد. «هیچ کس از پیش محکوم نمی‌شود و بار عمل دیگری را بر دوش نمی‌کشد» (اسراء: ۱۵).

۴. پیامد تصویر عهدینی از حوا در غرب یهودی‌مسیحی

۴.۱. تفاسیر یهودی و مسیحی

سرگذشت حوا در کنار سایر آیات مربوط به زنان در کتاب مقدس، آنچنان بر ذهن مسیحیان و حتی قدیسان مؤثر بوده است که ترتولیان مقدس هنگام صحبت با خواهران مسیحی می‌گفت: «آیا شما نمی‌دانید که هر یک از شما برای خود یک حواید؟ شما دروازه شیطانید و شما باید که از درخت ممنوع تناول کردید، شما باید که بار اول قانون الهی را زیر پا گذاشتید، شما باید که آدم را اغوا کردید. به سبب خطا و نافرمانی شما حتی عیسی مسیح محکوم به فنا شد» (طالبی، ۱۳۸۵: ۶۸) و آگوستین می‌نویسد: «چه فرقی دارد که همسرت باشد یا مادرت؟ او هنوز حوا است، اغواگری که باید از چنین زنی بر حذر باشیم، نمی‌دانم اگر نقش بارداری و تولد فرزند را از زن بگیریم، دیگر چه بهره‌ای برای مرد دارد؟» (آگوستین، ۱۳۸۰: ۶۱). پولس در نامه‌ای می‌نویسد: «نخستین مرد از زن به وجود نیامد، بلکه اولین زن از مرد به وجود آمد. اما به یاد داشته باشید که در طرح الهی زن و مرد به هم احتیاج دارند. زیرا با اینکه اولین زن از مرد بود، ولی از آن پس تمام مردها از زن به وجود آمدند» (قرنتیان، ۱۱: ۷-۱۲). الان هم مسیحیان در خطبه عقد ازدواجشان، همین آیات را می‌خوانند که آدم تنها بود و خداوند برایش یاری آفرید و آنها یکی شدند (علی‌جانی، ۱۳۸۹ ب: ۱۵۸). در واقع، تفکر درباره اولین زوج آفرینش در اندیشه مسیحی با هر ازدواج تکرار می‌شود و شاید تبعات عملکرد حوا در ذهن شنونده با این جملات مرور می‌شود. این تفاسیر تا بدانجا پیش رفته‌اند که طبق گفته برتراند راسل (B. Russell) (۱۸۷۲-۱۹۷۰) در کتاب علم و مذهب، باور مجازات الهی زن تا

نیمه دوم قرن نوزدهم در اروپا به شدت حاکم بود، به طوری که در سال ۱۸۴۷ پس از آنکه ماده بیهوشی کلروفورم کشف شد، و سیمپسون (Simpson) آن را برای جلوگیری از درد زایمان تجویز کرد، کلیسا با کاربردش در بیمارستان‌ها مخالفت ورزید و به استناد آیات کتاب مقدس، آن را گناه و نوعی مقابله با اجرای حکم مجازات الهی در نظر گرفته شده برای زنان تفسیر و تحریم کرد (طالبی، ۱۳۸۵: ۷۹).

۲.۴. ادبیات تأثیر گرفته از کتب مقدس در غرب

متن آیات درباره داستان آدم و حوا در ادبیات نیز تأثیرات خود را به جای گذاشته است، تا آنجا که جان میلتون (J. Milton) (۱۶۰۸-۱۶۷۴)، در کتاب مشهور بهشت گم شده، به تفصیل داستان تنهایی آدم و خلقت حوا را برای رفع تنهایی آدم به قلم در آورده است. میلتون در دفتر نهم از کتابش کوشیده است چهره‌ای عاقل و مستقل از آدم ترسیم کند و در مقابل، حوا را به نداشتن خودکفایی عقلی متهم سازد (همان: ۸۰). میلتون علت فریب خوردگی حوا را نافرمانی‌اش از توصیه آدم مبنی بر دوری از شیطان تحلیل می‌کند: «آدم با (گردش حوا به تنهایی) موافقت نمی‌کند، زیرا بیم داشت مبادا دشمنی حوا را به تنهایی بیابد و او را وسوسه کند. حوا رنجیده‌خاطر از اینکه به قدر کافی عاقل و دانا نیست، اصرار می‌ورزد که برای کار روزانه، به تنهایی به نقطه‌ای دیگر برود. او میل دارد نیرو و قدرت خود را ثابت کند. سرانجام آدم تسلیم اصرار او می‌شود! مار حوا را به تنهایی می‌یابد و ...» (میلتون، ۱۳۸۳: ۳۹). میلتون در ادامه، از قول آدم از خداوند می‌پرسد که اصلاً چرا حوا را آفرید: «آخر چرا خدای متعال آن خالق فرزانه که آسمان‌های اعلا را با اربابی ذکور اشغال فرمودی، در پایان کار، این خلقت تازه (حوا)، این نقص زیبایی طبیعت را بر روی زمین آفریدی؟» (همان: ۴۰)؛ یا در جایی دیگر از کتاب، آدم خطاب به حوا می‌گوید: «ای تویی که همچون مار می‌نمایی، به راستی این نام، بیش از همه برازنده چون تویی است که با مار هم‌دست شدی، تو نیز به اندازه او متقلب و مکار و نفرت‌انگیزی» (همان: ۴۲).

۳.۴. بازنمایی تصویر حوا در هنر غرب مسیحی

اثرپذیری فکری هنرمندان غربی از جایگاه حوا و تأثیر عملکرد وی بر زندگی موضوعی است که در این مقاله به اجمال بررسی می‌شود. مثلاً در مجسمه‌ای با عنوان «وسوسه حوا»، اثر گیسلبرتس (Gislebertus) (۱۱۳۰ م.) (تصویر شماره ۱)، در سمت راست حوا سه انگشت دیده می‌شود که کنایه از انگشتان ابلیس است که شاخه‌ای از درخت سیب را به سمت حوا گرفته و حوا هم در حال چیدن یکی از سیب‌ها است.

تصویر شماره ۱؛ وسوسه حوا؛ موزه رولین، فرانسه

دو اثر از نقاشی‌های هنرمند بزرگ، میکل آنژ (M. Ange) (۱۴۷۵-۱۵۶۴ م.)، با نام «وسوسه و سقوط آدم و حوا» و «آفرینش حوا» این موضوع را به تصویر کشیده است. در تابلوی «وسوسه و سقوط آدم و حوا» که در سال ۱۵۱۰ م. به اتمام رسیده است (تصویر شماره ۲)، در سمت چپ، حوا دیده می‌شود که در حال گرفتن میوه ممنوعه است، در حالی که همسرش در کنارش قرار دارد و در سمت راست تصویر، آدم و حوا دیده می‌شود که در حال تبعید از بهشت‌اند.

تصویر شماره ۲؛ وسوسه و هبوط آدم و حوا؛ کلیسای سیستین چپل، واتیکان

در تابلوی «آفرینش حوا»، (تصویر شماره ۳)، آیات مربوط به آفرینش حوا از وجود آدم در ۱۵۰۸ تا ۱۵۱۲ م. به تصویر کشیده شده است. حوا به اراده الاهی از کالبد و دنده سمت چپ آدم، که به خواب رفته است، بیرون کشیده می‌شود.

تصویر شماره ۳؛ آفرینش حوا؛ کلیسای سیستین چپل، واتیکان

تابلوی نقاشی «وسوسه در بهشت عدن»، اثر لوکاس کراناخ (Lucas Cranach) (۱۴۷۲-۱۵۵۳ م.)، نقاش آلمانی است که در سال ۱۵۲۶ م. به تصویر درآورده است (تصویر شماره ۴). نقاشی حکایت از زمانی دارد که حوا با اغوای آدم و تعارف (میوه ممنوعه) به او سعی در فریفتنش دارد. ماری که به شاخه‌های بالای درخت تنیده است، کنایه از وسوسه ابلیس است که به سمت حوا کج شده است. آدم در این تابلو، در حالی که سرش را به سویی خم کرده و با یک دست در حال گرفتن سیب از حوا است، دست دیگرش را طوری بر سرش نهاده که استیصالش در مقابل همسرش هویدا است.

تصویر شماره ۴؛ وسوسه در بهشت عدن؛ گالری کورتالد، لندن

در تابلوی دیگر وی با نام «آدم و حوا در بهشت عدن» که در سال ۱۵۳۰ م. به تصویر کشیده شده (تصویر شماره ۵)، همه مراحل زندگی آدم و حوا از خلقت تا اخراج از بهشت بر اساس تعالیم عهد قدیم در کنار هم کشیده شده‌اند. خلقت حوا از دنده آدم در مرکز تابلو قرار دارد و در سمت راست آن، وسوسه آدم توسط حوا تصویر شده است. در قسمت چپ این اثر، آدم و حوا در حالی که در پشت بوته‌ها سعی در پنهان کردن خود دارند دیده می‌شوند و در بخش دیگر هر دو در حال اخراج از بهشت به علت نافرمانی‌شان هستند. این صحنه‌ها در حالی به تصویر کشیده شده‌اند که در قسمت پایین تابلو، آدم و حوا در حال شنیدن فرمان‌های الهی هستند.

تصویر شماره ۵؛ آدم و حوا در بهشت عدن؛ موزه تاریخ هنر، وین

آثار مذکور نمونه کوچکی از آثار هنرمندان معتقد به عهدین است. در همه آثار، خلقت حوا از دنده آدم، گنه‌کار بودن حوا و اغوای آدم توسط حوا مشهود است که خود نشان‌دهنده تأثیری است که آیات بر هنرمند گذاشته و هنرمند نیز با ماندگار کردن تأثیری که پذیرفته است، آن را به بیننده انتقال می‌دهد.

۵. بازنمایی تصویر حوا بین مسلمانان

این قسمت در سه بخش تفاسیر مفسران مسلمان، ادبیات فارسی و هنر تأثیر گرفته از جایگاه حوا در منابع اسلامی بررسی خواهد شد.

۵. ۱. تفاسیر مسلمانان

در تاریخ طبری آمده است بعد از وسوسه ابلیس از طریق قرارگرفتن در دهان مار، آدم نخواست از آن درخت بخورد ولی حوا پیش رفت و خورد و به آدم گفت: «بخور، من خوردم و زیان ندیدم» و چون آدم بخورد، عورتشان عیان شد و بنا کردند خودشان را با برگ‌های بهشت بپوشانند. همچنین، از وهب بن منبه در این کتاب روایت شده است: «وقتی مار به بهشت درآمد، از درون آن ندا درآمد و از میوه درخت برگرفت و پیش حوا برد و گفت بین میوه این درخت چه خوشمزه و خوش‌رنگ است و حوا بخورد و آدم نیز از آن بخورد و عورتشان نمایان شد و آدم (ع) به دل درخت پناه برد و خداوند گفت: ای حوا تو که بنده مرا فریب دادی، با کراهت آبستن شوی و به هنگام وضع حمل پیوسته در خطر باشی» (طبری، ۱۳۸۸: ۱۷۱). در ادامه آمده است که خداوند به آدم گفت: «ای آدم، از کجا فریب خوردی؟ گفت از حوا. گفت پس باید هر ماه یک بار او را خونین کنم، چنان‌که این درخت را خونین کرد. وی را خردمند آفریده بودم، اما سفیاهش کنم. بنا بود آسان آبستن شود و آسان بزاید، اما به‌سختی خواهد زایید» (طبری، ۱۳۸۸: ۱۷۳). در تفسیر التبیان طوسی آمده است که آفریده‌شدن حوا از دنده آدم نزد مفسران شیعه معروف است (طوسی، ۱۳۹۰: ۴۲). در مقام مقایسه بین این تفسیر و کتب مقدس می‌بینیم که حتی پا فراتر گذاشته شده و علاوه بر زایش سخت، در کتب مقدس، مجازات دیگری چون سفاهت و عادت ماهانه نیز جزء مجازات حوا و سایر زنان قرار می‌گیرد. در تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار رشیدالدین میبیدی درباره نحوه خلقت حضرت حوا آمده است: «آدم در بهشت مونس همجنس خود نداشت، متوحش می‌شد. خواب بر وی افتاد و بخفت. رب‌العالمین از استخوان پهلوی از جانب چپ آدم، حوا را بیافرید و آدم را از آن هیچ خبر نداشت و هیچ رنج به وی نرسید که اگر رنج رسیدی، به وی مهربانی نبود» (رکنی یزدی، ۱۳۹۶: ۵۲).

برخی مفسران مانند طبری در تفسیر «خلق منها زوجها» می‌گویند یعنی حوا را از ضلعی از اضلاع آدم (ع) آفرید (طبری، ۱۳۶۷: ۱۱۸). اما طباطبایی این تفسیر را رد می‌کند و می‌گوید: «مراد از این عبارت این است که حوا هم‌نوع با آدم (ع) است و

مماثلت وجود دارد» (طباطبایی، بی تا: ۲۱۱). فیض کاشانی در کتاب تفسیرش، به نقل از *عیون اخبار الرضا*، روایتی از امام رضا (ع) نقل می‌کند و می‌گوید: «خدا شیطان را بر او مسلط کرد تا کار او را به جایی رسانید که از درخت تناول کرد و نیز حوا را برانگیخت تا مانند آدم از آن درخت بخورد» (زارع پور، ۱۳۷۵: ۷۳)؛ بنابراین، طبق این روایت، آدم آغازکنندهٔ تناول از درخت ممنوعه بوده است. در تفسیر نمونه آمده است که خلقت حوا از دنده حضرت آدم (ع) اندیشه یهودی تحریف شده‌ای است که در عهد قدیم ریشه دارد (مکارم شیرازی و دیگران، ۱۳۵۳: ۱۱۳). طباطبایی در این باره می‌گوید: «هرچند مسئله (خلقت حوا از دنده آدم) در تفسیر محال نیست، اما آیات قرآنی از دلالت بر این معنا خالی هستند. به هر حال، روایات و تفاسیر مربوط به خلقت حوا از دنده آدم (ع) موافق با کتاب مقدس است و بعید نیست از اسرائیلیاتی باشد که وارد دین شده است» (طباطبایی، بی تا: ۲۱۵).

به هر جهت، عده‌ای از مفسران مسلمان آموزه‌های کتاب مقدس را تأیید کرده‌اند و گفته‌اند که حوا از پیکره آدم آفریده شده است. این گروه نتوانستند هیچ آیه‌ای از قرآن را شاهی بر ادعای خود بگیرند و همین باعث می‌شود که نظرشان درجه اعتبار کمتری داشته باشد. در ضمن روایاتی هم که به آن استناد کرده‌اند، غالباً از نظر سند مشکل دارد و نکته مهم اینکه در کنار روایات مشابه با کتب مقدس، روایات صحیح‌السندی موجود است که با چنین احادیث و روایاتی تضاد کامل دارد (مظاهری، ۱۳۹۰: ۸۹). رفعت حسن معتقد است سنت اسلامی تا امروز کم‌وبیش پدرسالارانه باقی مانده و این بدان دلیل است که منابع معرفت اسلامی، یعنی قرآن، سنت، حدیث و فقه را فقط مردانی بازتفسیر کرده‌اند که مدعی‌اند تعریف مقام هستی‌شناختی، الهیاتی، جامعه‌شناختی و آخرت‌شناختی زنان باید در اختیار آنها باشد. به باور حسن «تحلیلی از توصیفات قرآنی درباره آفرینش انسان نشان می‌دهد که چطور قرآن برای توصیف آفرینش بشر از منبع واحد، به طور برابر از اصطلاحات و نگاره‌های مؤنث و مذکر استفاده می‌کند. اینکه آفرینش اصلی خداوند انسانیتی بود بدون تمایز، و نه مرد بود و نه زن، در شماری از آیات قرآنی هویدا است» (Hassan, 1995: 129). بنابراین، اسلام، برخلاف سنت‌های ثنوی،

امر جنسی را بر ضد معنویت نمی‌بیند، بلکه آن را نشانه‌ای از رحمت الاهی به انسان می‌داند (الرحمن: ۲۱). «بنابراین، آفرینش و امر جنسی یکی، از آفرینش و امر جنسی دیگری جدانشدنی است» (Hassan, 1990: 112).

۵. ۲. بازنمایی تصویر حوا در ادبیات جهان اسلام؛ بررسی نمونه‌هایی در ادبیات

فارسی

در قرآن به فریب آدم توسط حوا اشاره‌ای نشده، و شرح این ماجرا از کتاب مقدس وارد قصص قرآنی و از آنجا وارد ادبیات داستانی شده است. این مسئله، خصوصاً درباره دو داستان قرآنی آدم و حوا، و یوسف و زلیخا شدیدتر بوده و گویا مسلمانان هر گاه نتوانسته‌اند پاره‌هایی از داستان را که در قرآن نیامده است پیش خود تفسیر کنند، به سراغ کتاب مقدس و اسرئیلیات رفته‌اند (حسینی، ۱۳۸۸: ۴۷). در کتاب *قصص الانبیاء* از فریدون تقی‌زاده آمده است: «حوا دست به درخت برد و گندم برگرفت، یک دانه بخورد و دو دانه نزد آدم برد و چون گندم از خوشه باز کرد، جای خوشه سرخ گشت. یک قطره خون فروبارید. ندا آمد که ای حوا، به عزت من که خداوندم تو و دختران تو را تا روز قیامت خون‌آلود کنم تا داد درخت خویش از تو و فرزندان تو خواسته باشم» (تقی‌زاده طوسی، ۱۳۶۳: ۷۸). در *قصص القرآن* ابوبکر سوراآبادی (سوراآبادی، ۱۳۶۵: ۶۹)، تاریخ بلعمی (طبری، ۱۳۸۷: ۷۴)، و به نقل از حسینی در *کشف الاسرار ابوالفضل میبدی*، حوا از دنده چپ آدم آفریده شده و مسئول گناه آدم است (حسینی، ۱۳۸۸: ۷۸). همچنین نویسندگان کتاب‌های *سندبادنامه* (ظهیری سمرقندی، ۱۳۹۲: ۶۳) و *طوطی‌نامه* (نخشب، ۱۳۹۱: ۴۴) به ماجرای داستان آدم و حوا اشاره کرده و مدعی شده‌اند که در این داستان زن است که مرد را به گمراهی و تباهی می‌کشد. در ادبیات منظوم، برخی از شعرا همگام با کتب مقدس و اسرئیلیات وارد شده در دین شعر سروده‌اند که از آن جمله می‌توان به اشعار زیر اشاره کرد. در مثنوی آمده است:

اول و آخر هبوط من زن چونک بودم روح و چون گشتم بدن
(بلخی، ۱۳۶۵: دفتر ششم، بیت ۲۸۰۲)

چند با آدم، بلیس افسانه کرد چون حوا گفتش بخورد آنگاه خورد
(همان: بیت ۴۴۷۳)

خاقانی درباره آفرینش حوا می‌گوید:

تو را ز پستی همت به کف شود ملکت بلی ز پهلوی آدم پدید شد حوا
(خاقانی، ۱۳۶۵: قصیده شماره ۴)

جامی نیز می‌گوید:

زن از پهلوی چپ شد آفریده کس از چپ راستی هرگز ندیده
(جامی، ۱۳۷۸: بخش ۵۳)

در کنار چنین ابیاتی در آثار شعرایی چون حافظ، نظامی و عطار، زنان به صفت خیانت‌کاری و گناهکاری توصیف نشده‌اند، بلکه ارزش‌های آنان ستایش می‌شود و نگاهشان به داستان آدم و حوا نگاهی عاری از داستان‌هایی است که در کتب مقدس است. مثلاً حافظ آدم را موجب افتادن در دامگه حادثه می‌داند و می‌گوید:

من ملک بودم و فردوس برین جایم بود آدم آورد درین دیر خراب‌آبادم
پدرم روضه رضوان به دو گندم بفروخت من چرا ملک جهان را به جویی بفروشم
(حافظ، ۱۳۴۷: غزل شماره ۳۴۰)

در دیوان فخرالدین همدانی، متخلص به شیخ عراقی، هم گناه نخستین به آدم منتسب می‌شود:

جانان به یکی گناه از بنده مگرد من آدمی‌ام، گناه نخست آدم کرد
(همدانی، ۱۳۷۷: رباعی شماره ۵۲)

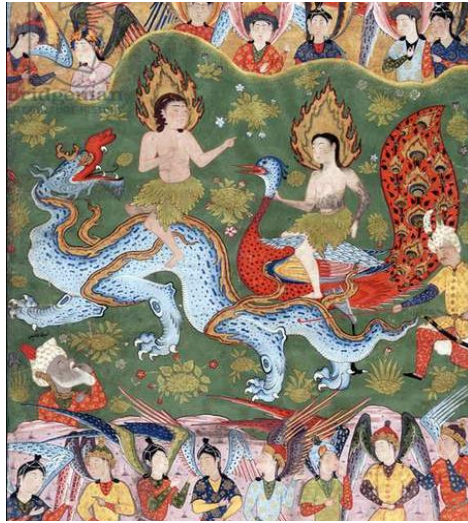
۵.۳. تصویر حوا در هنر اسلامی

فراوانی آثار هنر اسلامی که حوا را به تصویر کشیده باشند، به اندازه آثار نظیرشان در هنر غرب نیست. به هر روی، از بین آثار موجود، دو واقعهٔ وسوسه و هبوط به تصویر کشیده شده‌اند.

تصویر شماره ۶؛ اخراج آدم و حوا از بهشت توسط جبرئیل؛ زبده التواریخ؛ موزه هنرهای ترکی اسلامی، استانبول، ۱۵۳۸ م.

تصویر شماره ۶ از کتاب *زبده التواریخ* است. این کتاب چهل نقاشی تذهیبی دارد که سید لقمان آشوری در حوزه حکومت عثمانی جمع آوری کرده است. اما به طور کلی کتاب تحت تأثیر نقاشی‌های مینیاتور شرق ایران قرار دارد (آن راس، ۱۳۹۵: ۱۸-۲۱). در این اثر، آدم و حوا هر دو در حالی که به صورت مساوی از عنصر قدسی بودن (هاله نور) برخوردارند، در حال مؤاخذه شدن در پیشگاه فرشته مقرب الاهی هستند، بدون آنکه اثری از قصور حوا دیده شود.

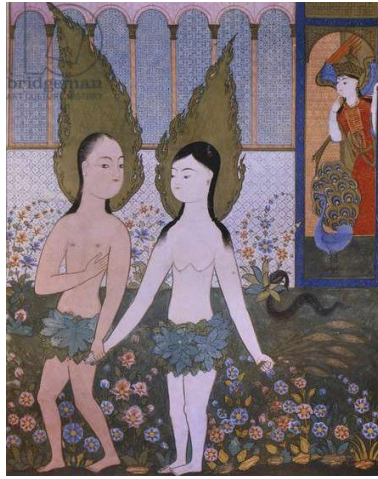
تصویر شماره ۷؛ هبوط آدم و حوا؛ فالنامه؛ جعفر صادق، ۱۵۵۰ م.

نقاشی شماره ۷، حوا را سوار بر مار و آدم را سوار بر طاووس در حال خروج از بهشت نشان می‌دهد. مطابق برخی منابع، مانند روایت وهب بن منبه در تفسیر طبری، مار در انتقال پیام از ابلیس به حوا با او معاونت درخور توجهی داشته است و طاووس هم در درجه بعد در این هدف مؤثر بوده است (آخوندی، بی‌تا: ۳). سواربودن حوا بر مار، به عنوان حیوانی که در هدف ابلیس معاونت بیشتری داشته و جلوتر قرارگرفتن حوا نسبت به آدم، حاکی از واسطه‌بودن حوا برای وسوسه آدم طبق روایت عهدین است.

تصویر شماره ۸؛ تعظیم فرشتگان در مقابل آدم و حوا در بهشت؛ فالنامه؛ جعفر صادق، نقاش ایرانی، موزه اسمیتسونین (Smithsonian)؛ دوره صفویه بین ۱۵۵۰ تا ۱۵۶۰ م.

در تصویر شماره ۷، تمثال آدم و حوا در حالی که هر دو به صورت برابر از هاله نور برخوردارند و به جایگاه اعلای خود تکیه زده‌اند، به تصویر درآمده است و فرشتگان در حال سجده بر هر دو و تکریم مقام هر دو هستند. نکته مهم در تصویر این است که مطابق آیات قرآن (بقره: ۳۴؛ اعراف: ۱۱؛ اسراء: ۶۱؛ کهف: ۵۰؛ طه: ۱۱۶) فرشتگان ملزم به سجده در مقابل آدم شدند، در حالی که در این اثر فرشتگان به هر دو شخصیت سجده می‌کنند. بنابراین، نقاش، مانند برخی از مفسران چون رفعت حسن و طباطبایی، قائل به عمومیت سجده فرشتگان و منحصرنبودن آدم در قرآن به مرد داستان آفرینش است (مهریزی، ۱۳۸۶: ۳۱).

تصویر شماره ۹؛ اخراج آدم و حوا از بهشت؛ نقاش از عراق؛ موزه کاخ توپ‌قاپی (Topkapi Palace)؛ استانبول، ۱۶۱۰ م.

در تصویر شماره ۹، آدم و حوا مشابه آیات عهد قدیم، به صورت نیمه‌برهنه در حال خروج از بهشت تصویر شده‌اند. در سمت راست تصویر، کنار درب بهشت، مار و طاووس نیز در حال خروج از بهشت‌اند. نقاش در این اثر برای قصور حوا از عنصر دیگری استفاده کرده، و آن وجود چند خوشه گندم در دستان او است. در واقع، در برخی منابع اسلامی، میوه ممنوعه به جای سیب، گندم است و این گندم را حوا به آدم می‌دهد (صدوق، ۱۳۷۸: ۳۰۶).

تصویر شماره ۱۰؛ آدم و حوا، لحظهٔ وسوسه؛ ابن بختیشوع (۶۹۵ ه.ق.)،
ایرانی مسیحی، نگارگری مکتب تبریز اول، دوره ایلخانی

در نگارگری فوق از کتاب *منافع الحيوان*، آدم و حوا پیش از نزدیک شدن به درخت ممنوعه به تصویر کشیده شده‌اند، در حالی که هر دو به یک جهت (درخت ممنوعه) اشاره می‌کنند. نقاش در اثر خود با بالاتر قرارداد دست حوا نسبت به دست آدم، حوا را با ظرافت، آغازگر وسوسه نشان داده است. حال آنکه در بسیاری از آثار برای نسبت دادن خطا به حوا از عناصر کاملاً مشهود مانند تعارف کردن سیب به آدم استفاده شده است. همچنین، هاله نور مساوی در اطراف سر هر دو شخصیت حاکی از مقبولیت تقدسی است که نقاش برای آدم و حوا قائل شده است.

نتیجه

مطابق آیات قرآن، اشتراک در عهد مشترک (طه: ۱۱۷ و ۱۲۴؛ بقره: ۳۵؛ اعراف: ۱۹)، داشتن دشمن مشترک (طه: ۱۱۶)، اشتراک در انذار و خطاب الاهی (بقره: ۳۵؛ اعراف: ۱۹)، انجام دادن عمل مشترک علی‌رغم نبی بودن آدم (اعراف: ۲۰ و ۲۲؛ بقره: ۳۶؛ طه: ۱۲۱)،

اشتراک در طلب غفران (اعراف: ۲۳) و اشتراک در عقوبت عمل (طه: ۱۲۳؛ بقره: ۱۳۴)، همه حاکی از مقام والای بانویی است که اشتراکات بسیار با پیغمبر زمان خود دارد. با خواندن آیات مربوط به اولین زوج آفرینش در هر سه کتاب ادیان ابراهیمی، متوجه تفاوت فاحش نگاه جنسیتی و سرزنش‌کننده آیات موجود در کتاب مقدس، و نگاه ارج‌گزارانه به این زوج در آیات قرآنی می‌شویم. اگرچه تعبیر زن‌ستیزانه در آیات قرآنی نمودی ندارد، اما رد پای چنین تفکری را در برخی احادیث و روایات مجعول و برخی کتب تفسیری، تاریخی و ادبی می‌توان یافت. در مجموع، می‌توان نتیجه گرفت که عملکرد آدم، برخلاف آموزه‌های یهودیت و مسیحیت، بیش از حوا مؤاخذه شده است. ادعای مذکور با این آیات ثابت می‌شود که مطابق آیه ۱۱۵ سوره طه آدم را ابلیس اغوا کرده است نه حوا. در آیه ۳۷ سوره بقره هم آدم به‌تنهایی توبه کرده است. البته در آیات دیگر عمل وسوسه‌شدن و توبه‌کردن به هر دو نفر نسبت داده شده و این از نظر برخی یکی از دلایل این اعتقاد است که هر جا قرآن سخن از آدم می‌گوید، لزوماً منظور مرد داستان آفرینش نیست. روایت عهدینی از شرور بودن و گناهکاری زن موافق با برخی اساطیر دیرپای بشری، از جمله اساطیر یونانی، است. شرارت حوا در این روایت از لحاظ ساختاری تقریباً همان شرارت پاندورا در شعر هزیود، شاعر یونانی سده‌های هفتم و هشتم پیش از میلاد است. پس از آنکه پرومته آتش را از خدایان دزدید، پاندورا جعبه‌ای از سوی زئوس برای انسان‌ها می‌آورد و ماجرا به گونه‌ای پیش می‌رود که پاندورا به عنوان اولین زن در این جعبه را می‌گشاید و بلاها و بدبختی‌ها در همه جا پراکنده می‌شوند (Hesiod, 1996: 65). به هر حال، روایت قرآنی از آفرینش یکی از نقاط عطف تاریخ جنسیت است که اسطوره‌تقصیر زن در هبوط و منشأبودنش برای شرارت را کاملاً نفی می‌کند؛ هرچند میراث عهدینی در تصویر زن و زنانگی همچنان بر بسیاری از آثار و نگاه‌های فرهنگی مسلط است.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۳). ترجمه: حسین انصاریان، تهران: تلاوت.
- عهد قدیم (۱۳۹۷). ترجمه: پیروز سیار، تهران: نی.
- عهد جدید (۱۳۹۷). ترجمه: پیروز سیار، تهران: نی.
- آخوندی، سکینه (۱۳۸۹). «بررسی اندیشه فریب آدم توسط حوا»، در: پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده، ش ۷، ص ۸۹-۱۰۵.
- آگوستین (۱۳۸۰). اعترافات، ترجمه: سایه میثمی، تهران: مرکز بین‌المللی گفت‌وگوی تمدن‌ها، چاپ دوم.
- آن راس، ماری (۱۳۹۵). «پرنیان و رنگین کمان»، ترجمه: مرضیه سلیمانی، در: اطلاعات حکمت و معرفت، ش ۶، ص ۱۸-۲۱.
- ابوبکر نیشابوری (سورآبادی)، عتیق بن محمد (۱۳۶۵). قصص القرآن، تهران: یحیی مهدوی.
- الباش، حسن (۱۳۹۲). قرآن و عهد قدیم در کجا اتفاق و در کجا اختلاف دارند؟، ترجمه: علی‌اوسط ابراهیمی، تهران: گستره.
- بلخی، جلال‌الدین محمد (مولوی) (۱۳۶۵). مثنوی معنوی، به کوشش: محمدافشین وفایی، پژوهش‌های فیروزبخش، تهران: علمی و فرهنگی.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۱). روش تحقیق با تأکید بر علوم قرآن و حدیث، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- تقی‌زاده طوسی، فریدون (۱۳۶۳). قصص الانبیاء، تهران: باران.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۸). هفت اورنگ، تهران: مؤسسه نشر میراث مکتوب، چاپ اول.
- حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد (۱۳۴۷). دیوان حافظ، تصحیح: محمد قزوینی، تهران: امیرکبیر.
- حسینی، مریم (۱۳۸۸). ریشه‌های زن‌ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی، تهران: چشمه.
- خاقانی (۱۳۶۵). دیوان خاقانی، تصحیح: سید ضیاء‌الدین سجادی، تهران: زوار، چاپ هشتم.
- راسخی، فروزان (۱۳۸۴). «مقایسه دیدگاه‌های قرآن و کتاب مقدس درباره زن (بر اساس داستان آفرینش)»، در: تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ش ۴، ص ۹۹-۱۱۲.
- رکنی یزدی، محمدمهدی (۱۳۹۶). کشف الاسرار و عده الابرار میبدی، تهران: سمت، چاپ دوازدهم.
- زارع‌پور، اسماعیل (۱۳۷۵). گناه نخستین، هبوط حضرت آدم (ع) در عهد قدیم و عهد جدید، قرآن و عرفان اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- صالحی، مرضیه (۱۳۸۳). «جایگاه زن در قرآن و عهد قدیم»، در: بینات، ش ۴۲، ص ۱۷-۴۱.

- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸). *عیون اخبار الرضا (ع)*، ترجمه: محمدباقر قزوینی، تهران: جهان، ج ۱.
- طالبی، مسعود (۱۳۸۵). «نقش کتاب مقدس و ارباب کلیسا در ظهور فمینیسم (قسمت دوم)»، در: *مطالعات راهبردی زنان*، ش ۳۱، ص ۶۱-۸۴.
- طالبی، مسعود (۱۳۸۶). «نقش کتاب مقدس و ارباب کلیسا در ظهور فمینیسم (قسمت سوم)»، در: *مطالعات راهبردی زنان*، ش ۳۲، ص ۴۱-۸۰.
- طباطبایی، محمدحسین (بی تا). *تفسیر المیزان*، قم: جامعه مدرسین، ج ۴.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۷). *تفسیر جوامع الجوامع*، بی جا: بی نا، ج ۱.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۸). *تاریخ طبری*، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰). *تفسیر تبیان*، زیر نظر: اکبر ثقفیان، علی اوجبی، تهران: خانه کتاب ایران.
- ظهیری سمرقندی، محمد بن علی (۱۳۹۲). *سندبادنامه*، تهران: مرکز بین‌المللی گفت‌وگوی تمدن‌ها (مؤسسه نشر میراث مکتوب).
- علی جانی، رضا (۱۳۸۹ الف). *زن در متون مقدس، زن در آیین یهود*، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- علی جانی، رضا (۱۳۸۹ ب). *زن در متون مقدس، زن در آیین مسیحیت*، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- مظاهری، حبیب (۱۳۹۰). *شخصیت زن در قرآن کریم و عهدین*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ و دیگران (۱۳۵۳). *تفسیر نمونه*، تهران: دارالکتاب الاسلامی، ج ۳.
- مهریزی، مهدی (۱۳۸۶). *شخصیت و حقوق زن در اسلام*، تهران: علمی و فرهنگی.
- میلتون، جان (۱۳۸۳). *بهشت گم‌شده*، ترجمه: فریده مهدوی دامغانی، تهران: تیر، چاپ دوم، ج ۳.
- نخشی، ضیاء‌الدین (۱۳۹۱). *طوطی‌نامه*، تهران: قدیانی، ج ۱.
- همدانی، شیخ ابراهیم بن بزرگ‌مهر (۱۳۷۷). *دیوان عراقی*، تهران: علم، چاپ هشتم.

Hadromi-Allouche, Z. (2018). "Images of the First Woman: Eve in Islamic Fāl-nāma Paintings", In: *Biblical Women and the Arts*, by J. Cheryl Exum, David J. A. Clines, and Diana Apostolos-Cappadona, pp. 31-55, Bloomsbury.

Hassan, Riffat (1990). "An Islamic Perspective, in Becher, J. World Council of Churches", In: *Women, Religion, and Sexuality: Studies on the Impact of Religious Teachings on Women*, Geneva, pp. 93-128.

Hassan, Riffat (1994). "Women's Interpretation of Islam," In: *Women and Islam in Muslim Societies*, No. 7, pp. 113-121.

Hassan, Riffat (1995). "Women in Muslim Culture: Some Critical Theological Reflection", In: *Daialoque and Allianc*, 9 (1).

Henry, M.; Burder, G.; Hughes, J.; Palmer, S. (1843). *An Exposition of the Old and New Testament*, Philadelphia: Barrington, Vol. 1.

Hesiod (1996). *Hesiod's Works and Days: A Translation and Commentary for the Social Sciences*, Translated by: Tandy, D. W. Neale, W. C., Berkeley Ca.: University of California Press.

References

- The Holy Quran. 2005. Translated by Hoseyn Ansariyan, Tehran: Telawat.
- Abubakr Neyshaburi (Surabadi), Atigh ibn Mohammad. 1986. *Ghesas al-Quran (Quran Stories)*, Tehran: Yahya Mahdawi. [in Arabic]
- Akhundi, Sakineh. 2011. "Barresi Andisheh Farib Adam Tawassot Hawa (Examining the Idea of Adam's Deception by Eve). In: *Islamic Research Journal of Women and Family*, no. 7, pp. 89-105. [in Farsi]
- Albash, Hasan. 2013. *Quran wa Ahd Ghadim dar Koja Ettefagh wa dar Koja Ekhtelaf Darand? (Where Do the Quran and the Old Testament agree and where do they disagree?)*, Translated by Ali Osat Ebrahimi, Tehran: Gostareh. [in Farsi]
- Ali Jani, Reza. 2010 A. *Zan dar Motun Moghaddas, Zan dar Ayin Yahud (Woman in the Scriptures, Woman in Judaism)*, Tehran: Enlightenment and Women's Studies. [in Farsi]
- Ali Jani, Reza. 2010 B. *Zan dar Motun Moghaddas, Zan dar Ayin Masihiyat (Woman in the Scriptures, Woman in Christianity)*, Tehran: Enlightenment and Women's Studies. [in Farsi]
- Anne Ross, Marie. 2016. "Parniyan wa Rangin Kaman (Silk and Rainbow)", Translated by Marziyeh Soleymani. In: *Information of Wisdom and Knowledge*, no. 6, pp. 18-21. [in Farsi]
- Augustine. 2001. *Confessions*, Translated by Sayeh Meythami, Tehran: International Center for the Dialogue of Civilizations, Second Edition. [in Farsi]
- Balkhi, Jalal al-Din Mohammad (Molawi). 1986. *Mathnawi Manawi*, Prepared by Mohammad Afshin Wafayi, Pejman Firuzbakhsh, Tehran: Scientific & Cultural. [in Farsi]
- Hadromi-Allouche, Z. 2018. "Images of the First Woman: Eve in Islamic Fāl-nāma Paintings", In: *Biblical Women and the Arts*, by J. Cheryl Exum, David J. A. Clines, and Diana Apostolos-Cappadona, pp. 31-55, Bloomsbury.
- Hafez Shirazi, Khajeh Shams al-Din Mohammad. 1968. *Diwan Hafez*, Edited by Mohammad Ghazwini, Tehran: Amir Kabir. [in Farsi]
- Hamedani, Sheykh Ebrahim ibn Bozorgmehr. 1998. *Diwan Eraghi*, Tehran: Science, Eighth Edition. [in Farsi]
- Hassan, Riffat 1994. "Women's Interpretation of Islam". In: *Women and Islam in Muslim Societies*, No. 7, pp. 113-121.

- Hassan, Riffat 1995. "Women in Muslim Culture: Some Critical Theological Reflection", In: *Dialogue and Alliances*, 9 (1).
- Hassan, Riffat. 1990. "An Islamic Perspective, in Becher, J. World Council of Churches". In: *Women, Religion, and Sexuality: Studies on the Impact of Religious Teachings on Women*, Geneva, pp. 93-128.
- Henry, M.; Burder, G.; Hughes, J.; Palmer, S. 1843. *An Exposition of the Old and New Testament*, Philadelphia: Barrington, Vol. 1.
- Hesiod 1996. *Hesiod's Works and Days: A Translation and Commentary for the Social Sciences*, Translated by: Tandy, D. W. Neale, W. C., Berkeley Ca.: University of California Press.
- Hoseyni, Maryam. 2009. *Risheh-hay Zansetizi dar Adabiyat Kelasik Farsi (Roots of Misogyny in Classical Persian Literature)*, Tehran: Cheshmeh. [in Farsi]
- Jami, Abd al-Rahman. 1999. *Haft Urang*, Tehran: Written Heritage Publishing Institute, First Edition. [in Farsi]
- Khaghani. 1986. *Diwan Khaghani*, Edited by Seyyed Ziya al-Din Sajjadi, Tehran: Zowwar, Eighth Edition. [in Farsi]
- Makarem Shirazi, Naser; et al. 1974. *Tafsir Nemuneh (Sample Interpretation)*, Tehran: Islamic Book Institute, vol. 3. [in Farsi]
- Mazaheri, Habib. 2011. *Shakhsiyat Zan dar Quran Karim wa Ahdeyn (The Character of Woman in the Holy Quran and the Bible)*, Qom: Qom Seminary Islamic Propaganda Office. [in Farsi]
- Mehrizi, Mahdi. 2007. *Shakhsiyat wa Hoghugh Zan dar Eslam (Women's Personality and Rights in Islam)*, Tehran: Scientific & Cultural. [in Farsi]
- Milton, John. 2004. *Behesht Gomshodeh (Paradise Lost)*, Translated by Farideh Mahdawi Damghani, Tehran: Tir, Second Edition, vol. 3. [in Farsi]
- Nakhbashi, Ziya al-Din. 2012. *Tuti Nameh*, Tehran: Ghadyani, vol. 1. [in Farsi]
- New Testament. 2019. Translated by Piruz Sayyar, Tehran: Ney.
- Old Testament. 2019. Translated by Piruz Sayyar, Tehran: Ney.
- Pakatchi, Ahmad. 2012. *Rawesh Tahghigh ba Takid bar Olum Quran wa Hadith (Research Method with Emphasis on Quranic and Hadith Sciences)*, Tehran: Imam Sadiq (AS) University. [in Farsi]
- Rasekhi, Foruzan. 2005. "Moghayeseh Didgah-hay Quran wa Ketab Moghaddas darbareh Zan: Barasas Dastan Afarinesh (Comparing the Views of the Quran and

- the Bible about Women based on the Story of Creation). In: *Research in Quranic and Hadith Sciences*, no. 4, pp. 99-122. [in Farsi]
- Rokni Yazdi, Mohammad Mahdi. 2017. *Kashf al-Asrar wa Oddah al-Abrar Meybodi (Revelation of Secrets and Provision for the Righteous by Meybodi)*, Tehran: Samt, Twelfth Edition. [in Farsi]
- Sadugh, Mohammad ibn Ali. 1999. *Oyun Akhbar al-Reza (AS) (Selected Words of Imam Reza)*, Translated by Mohammad Bagher Ghazwini, Tehran: Jahan, vol. 1. [in Farsi]
- Salehi, Marziyeh. 2004. "Jaygah Zan dar Quran wa Ahd Ghadim (The Position of Women in the Quran and the Old Testament)". In: *Bayyemat*, no. 42, pp. 17-41. [in Farsi]
- Tabari, Mohammad ibn Jarir. 2009. *Tarikh Tabari*, Translated by Abu al-Ghasem Payandeh, Tehran: Asatir. [in Farsi]
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. 1988. *Tafsir Jawame al-Jawame*, n.p: n. pub, vol. 1. [in Arabic]
- Tabatabayi, Mohammad Hoseyn. n.d. *Tafsir al-Mizan (The Yardstick of the Interpretation)*, Qom: Teachers Association, vol. 4. [in Arabic]
- Taghizadeh Tusi, Fereydun. 1984. *Ghesas al-Anbiya (Stories of the Prophets)*, Tehran: Baran. [in Arabic]
- Talebi, Masud. 2006. "Naghsh Ketab Moghaddas wa Arbab Kelisa dar Zohur Feminism: Ghesmat Dowwom (The Role of the Bible and Lords of the Church in the Rise of Feminism (Part 2))". In: *Strategic Studies of Women*, no. 31, pp. 61-84. [in Farsi]
- Talebi, Masud. 2006. "Naghsh Ketab Moghaddas wa Arbab Kelisa dar Zohur Feminism: Ghesmat Dowwom (The Role of the Bible and Lords of the Church in the Rise of Feminism (Part 2))". In: *Strategic Studies of Women*, no. 32, pp. 41-80. [in Farsi]
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. 2011. *Tafsir Tebyan*, Supervised by Akbar Thaghafiyani, Ali Ojabi, Tehran: Iran Book House. [in Farsi]
- Zahiri Samarghandi, Mohammad ibn Ali. 2013. *Sandbad Nameh*, Tehran: International Center for the Dialogue of Civilizations (Written Heritage Publishing Institute). [in Farsi]
- Zarepur, Esmail. 1996. *Gonah Nokhostin, Hobut Hazrat Adam (AS) dar Ahd Ghadim wa Ahd Jadid, Quran wa Erfan Eslami (The First Sin, the Fall of Adam (AS) in the Old and New Testaments, the Quran and Islamic Mysticism.)*, Mashhad: Astan Ghods Razawi. [in Farsi]